

ANNA WERONIKA BRZEZIŃSKA
MAŁGORZATA WOSIŃSKA
Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

**Projekt *Sztutowo czy Stutthof? Oswajanie krajobrazu kulturowego.*
Perspektywa antropologiczna**

Słowa klucze: krajobraz kulturowy, KL Stutthof, Żuławy Wiślane, interdyscyplinarność

Wprowadzenie

Do Muzeum Stutthof po raz pierwszy przyjechaliśmy w roli antropologów, a nie turystek zimą 2009 roku. Zderzyliśmy się wtedy z rzeczywistością zupełnie inną niż ta, która towarzyszy standardowemu procesowi zwiedzania i poznawania. Wiedzione instynktem – literalnie mówiąc – poszliśmy w las (w las otaczający Muzeum). Wiedzialiśmy, że Muzeum, z przyczyn od siebie niezależnych, objęło opieką tylko część byłego KL Stutthof. Byliśmy ciekawe jego rzeczywistych rozmiarów. Byliśmy ciekawe co kryje las.

Chodząc po okolicy na każdym kroku odnajdywaaliśmy ślady dawnego obozu, dziś żyjące „własnym życiem”: resztki budynków, butelki z okresu II wojny światowej, stos ciepłopalny. Ale nie tylko, także i ślady współczesnego człowieka: butelki, wydeptane ścieżki, niedopałki, lokalne historie. Powoli zaczynałyśmy rozumieć, że teren byłego obozu koncentracyjnego to coś więcej niż tylko wydzielony obszar, instytucja czy miejsce konkretnej pamięci, to także rozległa przestrzeń społeczna i kulturowa. Miejsce wielu pamięci i wielu interesów. By stało się możliwe bliższe poznanie i opisanie, zwłaszcza tego drugiego, stworzony został projekt badawczy *Sztutowo czy Stutthof? Oswajanie krajobrazu kulturowego*.

Od samego początku zależało nam na interdyscyplinarności projektu. Połączenie podejścia etnologicznego i archeologicznego pozwoliło, naszym zdaniem, na szersze zrozumienie fenomenu przestrzeni. Projekt ma charakter innowacyjny – staraliśmy się i wciąż staramy wdrażać nowe lub nietypowe metody badawcze (od fotoelicytacji i projektu *soundscape* w analizach etnologicznych, po archeologiczne badania nieinwazyjne). Cechuje go także długofalowość. Zarówno współpraca pomiędzy uczestnikami reprezentującymi różne dyscypliny, jak i współdziałanie Muzeum Stutthof

z Uniwersytetem im. Adama Mickiewicza jest owocne i inspirowane do stawiania kolejnych pytań badawczych.

Wychodząc poza ogrodzony teren Muzeum przekroczyliśmy jego historyczny kontekst. Był to moment kluczowy, w którym Muzeum KL Stutthof zaczęło być dla nas nie tylko narracją o przeszłości, ale także platformą dialogu odbywającego się „tu i teraz”, którego uczestnikiem stał się drugi człowiek (mieszkaniec Sztutowa, pracownik Muzeum, turysta, kolega archeolog), a tłem była przestrzeń (wielokulturowe Żuławy, zniszczony i podlegający ciągłym metamorfozom teren dawnego KL Stutthof). Mamy nadzieję, że nasze badania, choć skupione bardziej na aspekcie antropologii codzienności i osvajania traumy niż na martyrologicznym, nie odbiorą powagi i znaczenia miejscu tak silnie naznaczonemu przeszłością.

Zakres i ramy czasowe projektu

Projekt rozpoczął się formalnie w październiku 2009 roku na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Przedsięwzięcie składało się z sześciu etapów: opracowania koncepcyjnego projektu (październik-grudzień 2009 roku), prowadzenia zajęć fakultatywnych przygotowujących studentów do badań terenowych (luty-kwiecień 2010 roku), realizacji samych badań terenowych (kwiecień-maj 2010 roku), ewaluacji działań (lipiec 2010-styczeń 2011 roku), konferencji oraz organizacji wystawy (grudzień 2010 roku).

Teren objęty badaniami etnologicznymi ograniczony jest „naturalnymi” granicami: od zachodu jest to przepływ Wisły, od południa rzeka Szkarpa, od wschodu Zalew Wiślany, a od północy Morze Bałtyckie. Administracyjnie rzecz ujmując, badania realizowane były na terenie trzech gmin znajdujących się na terenie powiatu nowodworskiego, do których należą: Stegna, Sztutowo i Krynica Morska. Na potrzeby przeprowadzenia części etnologicznej projektu wyróżnione zostały trzy obszary badań, z których pierwszy obejmował teren samego Muzeum Stutthof, drugi – wieś Sztutowo i trzeci – północną część Żuław i Mierzeję (gdzie przebadanych zostało w sumie 20 miejscowości, takich jak: Chorążówka, Głobica, Izbiska, Jantar, Jantar Leśniczówka, Junoszyń, Kąty Rybackie, Kobyła Kępa, Krynica Morska, Mikoszewo, Nowotna, Płonina, Popowo, Przemysław, Rybina, Siekierki, Skowronki, Stegienka, Stegna i Świerznica).

Cele, założenia i metody badań antropologicznych

Podstawowym celem projektu była analiza i wstępna identyfikacja zmian krajobrazu fizycznego i kulturowego KL Stutthof w czasie (od II wojny światowej do współczesności) i przestrzeni (region Żuław, z wyszczególnieniem wsi przyległych do terenów obozowych). Akcent położony został na antropologiczne badanie społecznej świadomości i zachowań ludności lokalnej wobec krajobrazu KL Stutthof, a także poznanie sposobów osvajania przestrzeni, którą zgodnie z przyjętym w antropologii językiem, w ramach dyscypliny antropologicznej nazwaliśmy *przestrzenią naznaczoną* (czyli taką, która ma historię trudną bądź nawet niemożliwą do pełnego przyswojenia i zintegrowania przez użytkownika przestrzeni). Naznaczenie to rozpatrywane było przez nas na dwóch poziomach: obozu-miejsca kaźni oraz Żuław-regionu wyniszczzonego działaniami wojennymi i wielokulturowego.

Pojęciami kluczowymi dla całego projektu stały się: *lieux de memoire*, czyli *miejsce pamięci* oraz *landscape under pressure*, który przetłumaczyć możemy jako *krajobraz pod presją* (por. Banaszek w tym tomie). Miejsce pamięci wyznaczała sama instytucja Muzeum Stutthof, dlatego istotna część badań antropologicznych realizowana była na jego terenie. Z kolei *krajobraz pod presją* odnosił się do szerszego kontekstu funkcjonowania byłego KL Stutthof w przestrzeni społecznej i kulturowej (zarówno wsi Sztutowo, jak i samych Żuław), ze szczególnym uwzględnieniem konfliktów zachodzących w procesie uczestnictwa w krajobrazie przez społeczność lokalną. Z tego względu badania realizowane w ramach owego drugiego pojęcia prowadzone były we wsi Sztutowo i wsiach okolicznych. Poprzez bezpośrednie odwołanie do teorii *lieux de memoire* i *landscape under pressure* antropologiczna część badań wpisuje się w dyskurs antropologii przestrzeni, antropologii pamięci i antropologii śmierci.

W ramach projektu wykorzystany został szeroki wachlarz etnologicznych metod badawczych. Wywiady etnograficzne (najczęściej o charakterze narracyjnym) umożliwiły nam poznanie biografii krajobrazu, która zapisana była we wspomnieniach informatorów, w ich pamięci indywidualnej i społecznej. Z kolei ankiety pozwoliły na uchwycenie problematyki turystyki w miejscu pamięci w aspekcie ilościowym i socjologicznym. Dodatkową perspektywę badawczą dało zastosowanie metod z zakresu antropologii wizualnej, takich jak badania nad ikonosferą krajobrazu kulturowego, analizą prywatnych fotografii udostępnionych przez informatorów, analiza archiwalnej ikonografii KL Stutthof czy wykorzystywanie procesu fotoelicytacji podczas prowadzenia wywiadów etnograficznych. W trakcie projektu została nakręcona również etiuda filmowa i wykonane zdjęcia o charakterze artystycznym, co z perspektywy czasu wydaje się stanowić osobną sferę do badań.

Nietypową metodą, którą zastosowaliśmy poza metodami wizualnymi było także wykonanie projektu z zakresu antropologii dźwięku, który miał na celu uchwycenie *soundscape*, czyli krajobrazu dźwiękowego byłego KL Stutthof. Działanie to miało na celu przedstawienie współczesnej tożsamości miejsca pamięci, jakim jest Muzeum, w którego przestrzeni ścierają się dźwięki pochodzące ze sfery *sacrum* (głosy świadków, skrzypienie desek podłogowych w barakach) oraz *profanum* (komentarze turystów, odgłosy kosiarki do trawy).

Metodyka badań antropologicznych

Badania antropologiczne zostały podzielone na dwie zasadnicze części: stacjonarną i terenową, a każda z nich dzieliła się jeszcze na poszczególne etapy. W ramach części stacjonarnej projektu poprowadzony został dla studentów etnologii i archeologii fakultet, którego celem było przekazanie wiedzy teoretycznej (między innymi z zakresu: *genocide studies*, dyskursu antropologii przestrzeni, zjawiska traumy kulturowej czy Zagłady we współczesnym wystawiennictwie muzealnym) oraz przygotowanie praktyczne do prowadzenia badań terenowych (metody badań antropologicznych, etyka prowadzenia wywiadu etnograficznego). Drugim etapem części stacjonarnej było obowiązkowe przeprowadzenie przez uczestników projektu kwerendy źródłowej oraz zebranie informacji dotyczących miejscowości wytypowanych do badań, znajdujących się poza KL Stutthof i Sztutowem. Kwerenda obejmowała następujące zagadnienia: ustalenie nazwy miejscowości w okresie sprzed 1945 roku oraz ewentualnych nazw powojennych; historię miejscowości, w tym daty jej lokacji oraz powstania najważniejszych budynków użyteczności publicznej (kościół, szkoła, urzędy, sklepy itp.); zaznaczenie na aktualnych mapach miejsc, w których kiedyś stały najważniejsze budynki; zaznaczenie na mapach budynków zabytkowych oraz wartościowych ze względów historycznych lub architektonicznych; aktualne informacje o miejscowości (liczba mieszkańców, przynależność administracyjna). Celem kwerendy było zatem zdobycie wiedzy, która pozwoliłaby w czasie badań terenowych na konfrontację zebranych informacji archiwalnych z zastaną rzeczywistością, a tym samym na zadanie kolejnych pytań badawczych.

Druga część badań była ściśle związana z wyjazdem w teren. Pierwszy etap badań terenowych realizowany był w samym Muzeum Stutthof. Na terenie byłego obozu przeprowadzono 14 wywiadów z pracownikami Muzeum oraz 166 ankiet ze zwiedzającymi. Wywiad z pracownikami miał na celu wytypowanie głównych powodów, dla których zdecydowali się oni podjąć pracę oraz o zebranie ich osobistych refleksji związanych z pracą w miejscu pamięci (będącym jednocześnie przestrzenią naznaczoną, nieraz trudną w kontekście bezpośredniego obcowania). Do zwiedzających

skierowana była natomiast anonimowa ankieta, na podstawie której można było określić: profil zwiedzającego oraz jego preferencje i uwagi dotyczące funkcjonowania Muzeum i organizacji przestrzeni tej placówki. Wiedza wynikająca z ankiet posłużyła nam do analizy zagadnień związanych z tanatoturystyką, a także do poruszenia problematyki współczesnego wystawiennictwa związanego z tematyką eksterminacji.

Drugim etapem antropologicznych działań terenowych było prowadzenie wywiadów z mieszkańcami wsi Sztutowo. Wywiady dotyczyły identyfikacji mieszkańców z miejscem zamieszkania oraz ich stosunku do Muzeum Stutthof i przestrzeni poobozowej (w szczególności okolicznego lasu). Wywiady przeprowadzono ze 115 mieszkańcami Sztutowa z uwzględnieniem dwóch kategorii wiekowych: osób w przedziale wiekowym 30-50 lat oraz osób powyżej 60. roku życia. W ramach badań w Sztutowie przeprowadzono także odrębną analizę miejsc będących zinstytucjonalizowanymi formami przekazu kulturowego, takich jak: Urząd Gminy, Gminna Biblioteka w Sztutowie oraz Zespół Szkół. W szkole przeprowadzono wywiady z nauczycielami przedmiotów, podczas których realizowane są treści z zakresu edukacji regionalnej i pamięci historycznej, a także badania ankietowe z uczniami III klas gimnazjum, dotyczące poziomu identyfikacji z miejscem zamieszkania naznaczonym obecnością byłego obozu koncentracyjnego. Wyniki z tego etapu wydają się mieć też charakter pragmatyczny, możliwy do aplikacji w procesie edukacyjnym.

Kolejny etap badań terenowych polegał na objeździe wyznaczonych wcześniej miejscowości znajdujących się na terenie Żuław i skonfrontowaniu materiału zebranego podczas kwerend z zastaną rzeczywistością. Podczas objazdu zadaniem badaczy było fotografowanie badanych miejscowości oraz nawiązanie pierwszych kontaktów z mieszkańcami. Naszymi informatorami były osoby będące bezpośrednimi świadkami kształtowania się nowego krajobrazu kulturowego i w momencie przybycia na Żuławy oraz Mierzęję były młodymi dorosłymi lub nastolatkami i dziećmi. Najstarsza osoba, z którą przeprowadzono wywiad urodziła się w roku 1908 (przybyła z sandomierskiego do miejscowości Rybina w roku 1945), a najliczniejsza grupa informatorów urodziła się w latach 30. XX wieku. Część rozmówców to osoby urodzone w latach 40. ubiegłego wieku, tuż przed lub po zakończeniu II wojny światowej. Choć w przypadku osób urodzonych po wojnie nie może być mowy o relacjach bezpośrednich, to ich historie wpisują się w nurt badań nad post-pamięcią oraz międzypokoleniową transmisją doświadczeń i są równie interesujące dla antropologa co zeznania świadków bezpośrednich. Zebranie relacji powyższych świadków miało pomóc w odpowiedzi na pytania: W jaki sposób przebiegały procesy nowoosadnicze na Żuławach?, Jak kształtowała się wspólnota lokalna?, a przede wszystkim: Jaka była rola byłego KL Stutthof w procesie adaptacji osadników do nowej przestrzeni?, i: Czy przestrzeń

obozu koncentracyjnego była dominująca w ich krajobrazie kulturowym? Na tym etapie przeprowadzono łącznie 58 wywiadów, uzupełniając je bogatą dokumentacją fotograficzną i archiwalną, dzięki informatorom, którzy udostępniali swoje pamiątki rodzinne i albumy ze zdjęciami.

Badaniami mającymi pośrednio odpowiedzieć na pytanie, jak wyglądały procesy adaptacyjne osadników, były również krótkie wywiady przeprowadzane z opiekunami i/lub fundatorami kapliczek i krzyży. Te widoczne w krajobrazie małe obiekty architektury sakralnej nie funkcjonowały na badanym przez nas obszarze przed II wojną światową. Pojawiły się dopiero wraz z powojennymi osadnikami, a ich fundacja często była pierwszym wspólnym przedsięwzięciem tych zróżnicowanych kulturowo i etnicznie wiosek. Często stawiano je jako podziękowanie za przeżycie wojny i dotarcie do nowego domu. Małą architekturę sakralną można więc uznać za jeden z podstawowych dowodów na istnienie procesów „oswajania” przestrzeni.

Rodzaj narzędzia i tytuł	Liczba ankiet i miejsce badania
Ankieta: <i>Profil turysty odwiedzającego muzeum</i>	166, Muzeum Stutthof w Sztutowie
Kwestionariusz: <i>Postawy mieszkańców Sztutowa</i>	115, Sztutowo
Kwestionariusz: <i>Wywiad z pracownikiem muzeum</i>	14, Muzeum Stutthof w Sztutowie
Kwestionariusz: <i>Kapliczka/pomnik/miejsce pamięci</i>	8, Mikoszewo, Chorążówka, Junoszyno, Jantar, Sztutowo, Kobyla Kępa, Kąty Rybackie, Stegienka
Kwestionariusz: <i>Dziedzictwo kulturowe na Żuławach</i>	58, północna część Żuław i Mierzeja Wiślana
Ankieta dla uczniów: <i>Moje miejsce na ziemi</i>	33, Zespół Szkół w Sztutowie

Tab. 1. Zestawienie badań etnologicznych według rodzajów narzędzi badawczych

Podsumowanie

Za nami pierwsza edycja projektu. Wraz z Muzeum Stutthof, Instytutem Etnologii i Antropologii Kulturowej UAM oraz Instytutem Prahistorii UAM podsumowujemy wyniki badań i mamy wrażenie, że projekt był nie tylko ważnym krokiem dla zrozumienia współczesnej historii KL Stutthof, ale także dla zbliżenia się dyscyplin etnologii i archeologii. Wierzymy też, że nie bez znaczenia jest fakt współpracy placówki muzealnej z jednostkami naukowymi. Nauki humanistyczne mogą odnaleźć nieoczekiwane pole działania w miejscu, którego historia wydaje się być już tylko (i aż) historią dokonaną, zamkniętą. Naszym – antropologów zadaniem dodatkowym, była próba wprowadzenia

życia do trudnej przestrzeni byłego KL Stutthof. W tym celu poznawaliśmy nowe miejsca, zbieraliśmy artefakty, a przede wszystkim rozmawialiśmy z ludźmi. Czy nam się udało? Mamy nadzieję, że wyszliśmy z tych prób pomyślnie i że zachęcimy: muzealników, naukowców, mieszkańców Sztutowa i okolic do refleksji nad przestrzeniami, które na nowo można odkryć i oswoić.

Mamy też nadzieję, że projekt udało nam się przeprowadzić zgodnie z sugestią profesora Krzysztofa Dunin-Wąsowicza, którego miałyśmy okazję poznać podczas majowych obchodów wyzwolenia KL Stutthof. Podczas rozmowy powiedział on cenne dla nas zdanie: „By o tematach związanych z Zagładą zacząć wreszcie mówić bez zbędnej egzaltacji...”

Na koniec chcieliśmy podziękować naszym studentom, którzy wraz z nami realizowali projekt za świetną współpracę i etyczną postawę w miejscu pamięci, w którym nie tylko robiliśmy badania, ale i w którym przyszło nam razem czas jakiś żyć.